

NOTULEN

Vergadering:	Raad, nr. 761
Datum en tijd:	26 september 2024 26 september 2024, 10.15 uur
Plaats:	SER-kantoor Den Haag
Aanwezig:	
De leden:	Putters (voorzitter), Arends, Boelens, Boufangacha, De Boer, Den Boer, Çelik, Dijkhuizen, Dijkstra, Van Eijck, Elzinga, Fortuin, Gerbrandy, Van der Ham, Hasekamp, Van Holstein, Hoogstraaten, Knoef, Koopmans, Van der Laan, De Leeuw, Van der Meulen, Peek-Vissers, Rietbergen, Sleijpen, Termeer, Van Veldhuizen, Van de Ven, Vijselaar, Vuijk, Ter Weel, Van Weegberg, Westerlaken, Wuite
Genodigde:	De Groot (voorzitter commissie Transitie op de Arbeidsmarkt)
Secretariaat:	Prins (algemeen directeur), Van Steveninck (directiesecretaris), Van Selm (directeur beleid), Van Driel (secretaresse), Kuik, Veldhuizen (audiovisuele ondersteuning), Dirven (notulist)

1. Opening en mededelingen

De *voorzitter* opent de vergadering met een woord van welkom. Een bijzonder woord van welkom aan mevrouw (Neele) Boelens, de nieuwe voorzitter van FNV Jong en tevens nieuw raadslid namens de FNV.

De heer Elzinga verlaat de vergadering wegens verplichtingen elders wat eerder.

In memoriam

De heer (Victor) Halberstadt is op 13 september op 85-jarige leeftijd overleden. De heer Halberstadt was veel zichtbaar op tal van onderwerpen die de SER raakten, ook in de media. In zijn ruim 30-jarige kroonlidschap van de SER heeft hij veel voetsporen achtergelaten. Sociale partners herinneren hem als een bruggenbouwer tussen de verschillende belangen van partijen.

Daarnaast hebben we ook twee mensen moeten verliezen, die tot voor kort hier nog in de zalen van de SER als commissielid hun bijdrage leverden aan ons werk:

- De heer (Jan) Kouwenberg van de FNV, die deelnam aan de commissie sociaal economische aangelegenheden, is op 9 september jl. veel te jong gestorven. Hij heeft op tal van onderwerpen een constructieve bijdrage aan het werk in de SER geleverd.
- Dat geldt ook voor de heer (Robbert) Van het Kaar, die op 16 september jl. is overleden. De heer Van het Kaar was jarenlang onafhankelijk lid van de Geschillencommissie SER-Fusiegedragsregels en van de SER-commissie bevordering medezeggenschap.

Namens de raadsleden hebben wij ons medeleven van de familieleden van de overledenen overgebracht.

Agenda

De agenda wordt vastgesteld.

Vanwege het openbare karakter worden plenaire vergaderingen gestreamd. Zie hiervoor de volgende link:

<https://www.youtube.com/watch?v=c5beeaTk6ZI>

De vergadering wordt ondersteund met behulp van een PowerPointpresentatie. De informatie hieruit is verwerkt in de verslaglegging.

2. Vaststelling verslag raadsvergadering 21 juni 2024 (conceptnotulen R/3085)

Het verslag wordt ongewijzigd vastgesteld met dank aan de notulist, de heer Dirven. Het verslag geeft verder geen aanleiding tot opmerkingen.

3. Vaststelling ontwerpadvies Groenblauwe banen (ontwerpadvies R/3086)

3.1 Inleiding voorzitter

De *voorzitter* merkt op dat in de agenda de werktitel van het advies is vermeld. De definitieve (hoofd)titel luidt: *Werken aan veranderkracht*.

Vandaag willen we met elkaar het advies 'Werken aan veranderkracht' vaststellen over de toekomstige arbeidsmarkt in de agrarische en groene sector, de watersector en natuurbeheer. Sectoren waarin in totaal ca. 620 duizend mensen, die elke dag hard werken aan ons voedsel, bescherming tegen water, waterbeschikbaarheid en een gezonde leefomgeving. Veel van de maatschappelijke opgaven, die op tal van plekken worden besproken in en buiten SER-verband, raakt hun werk.

De ministeries van LVVN en I&W, met ondersteuning van het ministerie van SZW, hebben ons gezamenlijk gevraagd hoe de SER aankijkt tegen de arbeidsmarkteffecten van meerjarige (en samenlopende) transitie in die sectoren. En naar vraagstukken als arbeidsmarkt, scholing en ontwikkeling en innovatie ten behoeve van een toekomstbestendige arbeidsmarkt. Dat raakt uiteraard brede welvaart: binnen ecologische grenzen, met behoud van verdienvermogen en hoogwaardige banen, en zonder afwenteling van risico's op volgende generaties en elders.

Bij de verduurzaming van de agrarische sector staan belangen al snel lijnrecht tegenover elkaar. Er moeten nu eenmaal keuzes worden gemaakt: binnen de grenzen van menskracht en de planeet kan niet alles. Gelukkig kan er ook weer veel wél. Bij het voorbereiden van het advies is geprobeerd dicht op de praktijk op te halen welke initiatieven en activiteiten wél mogelijk zijn en welke gedeelde belangen ondernemers en werkenden hebben. De commissievoorzitter, de heer De Groot, zal ons zo meteen daarover wat meer vertellen.

Het is noodzakelijk mensen en bedrijven perspectief te bieden, zodat ze ook in de positie komen om optimaal aan alle veranderingen bij te dragen én daarin mee te kunnen. In de beleving van de voorzitter is in de (politieke) discussies te weinig aandacht voor de sociale en arbeidsmarkt dimensie. Het advies biedt daarmee een mooi aanknopingspunt om ook bij de hervormingen in de landbouw en het natuurbeheer beter rekening te houden met en in te spelen op de veranderingen op de arbeidsmarkt. Uiteindelijk zullen werkenden en bedrijven de veranderingen moeten dragen.

3.2 Toelichting commissievoorzitter

De *voorzitter* nodigt de heer De Groot uit om een korte toelichting op vooral de aanbevelingen van het vast te stellen advies te geven. Na zijn aftreden als kroonlid per 1 april jl. is de heer De Groot gelukkig bereid gevonden in 'reservetijd' als voorzitter het betrokken adviestraject af te ronden.

Het is de heer *De Groot* een groot genoegen om in zijn rol van voorzitter van de commissie transities en arbeidsmarkt en in mijn 'blessuretijd' als kroonlid een korte toelichting te mogen geven op het advies *Werken aan veranderkracht*.

Hij kijkt terug op een enerverend jaar waarin we als commissie een boeiende reis hebben afgelegd, soms zelfs letterlijk met bijvoorbeeld interessante werkbezoeken aan Anna Paulowna en Lutten. Een reis die ons veel heeft geleerd over de fascinerende groenblauwe wereld zoals we die in de werktitel van ons traject vaak duiden. En een reis die uiteindelijk heeft geleid tot dit advies waarmee we trachten een perspectiefvolle reisroute voor de komende decennia te schetsen voor een aantal cruciale sectoren voor onze economie.

Hij wil ook niet onbenoemd laten dat we deze reis als commissie niet hadden kunnen vervolmaken zonder de fantastische inzet van Riemer Kemper, Sylvia Molenkamp en Yvonne Bernardt van het secretariaat, zonder wiens niet-aflatende energie, creativiteit en vasthoudendheid dit advies niet tot stand zou zijn gekomen. Een enorm groot woord van dank en waardering aan hen.

We hebben het in dit advies over een deel van onze economie met een zeer rijke geschiedenis. Het is goed om ons te realiseren dat Nederland zowel op het vlak van agri als water wereldprestaties heeft geleverd en tot op de dag van vandaag levert en internationaal vermaard is om haar kennis en kunde. Op het vlak van landbouw heeft Nederland zich sinds WOII ontwikkeld tot één van de meest efficiënte voedselproducenten ter wereld, en ons waterbeheer heeft ervoor gezorgd dat we rampen als die in 1953 achter ons hebben kunnen laten.

Dat heeft ons veel gebracht. Maar tegelijkertijd is het ook glashelder dat onze huidige manier van omgaan met water, bodem en natuur niet is vol te houden. Dat is geen ideologisch verhaal, of iets voor later. Consequent streven naar brede welvaart en daarmee nadenken wat voor samenleving we in 2050 willen zijn, maakt direct helder dat we vandaag aan de slag moeten om niet alleen in het hier en nu onze boontjes te kunnen blijven doppen, maar dat ook te doen met perspectief voor toekomstige generaties en met oog voor generaties elders in de wereld. De organisaties, bedrijven, onderwijsinstellingen die wij hebben gesproken, zoals boeren, ecologen, watermanagers, merken dat nu al dagelijks: ze worden geconfronteerd met meer droogte en verzilting, maar ook grote wateroverlast en een minder goede kwaliteit van water en bodem. Dat zet niet alleen onze veiligheid en leefbaarheid onder druk, maar ook ons verdienvermogen en werkgelegenheid. Ziedaar één van de verklaringen voor de titel van het advies: *Werken aan (noodzakelijke) veranderkracht*.

Vaak redeneren we in het spreken over deze sectoren top down van maatschappelijke opgaven naar de bedrijven en werkenden die daarmee aan de slag moeten. In dit advies kijken we doelbewust vanuit het perspectief van arbeidsmarkt en scholing naar hoe we het werk zo met elkaar zó organiseren kunnen organiseren, dat organisaties, bedrijven en werkenden in de positie komen om aan die veranderingen bij te dragen, en ook het perspectief zien en voelen om dat werkelijk te gaan doen. En dat perspectief is groot. Dit hebben we ook ervaren in onze werkbezoeken. We hebben vele voorbeelden gezien en beluisterd van de enorme veranderkracht die er al is en waar het de kunst zal zijn om in de komende decennia die veranderkracht de wind in de zeilen te geven. Daarmee een andere verklaring voor de titel: *Werken aan of beter nog met reeds bestaande veranderkracht*.

De adviesvragende ministeries hebben ons twee vragen gesteld. Ten eerste hoe alle gestapelde transities de arbeidsmarkt beïnvloeden van agri, water en natuur. En ten tweede wat we op het vlak van arbeidsmarkt en scholing zouden moeten en kunnen doen.

Over dat eerste: wat zien we op de arbeidsmarkt? Zonder overdrijving kunnen we zeggen dat vrijwel elke baan van de 620 duizend die tot de groenblauwe sector behoren enorm aan het veranderen is door alle opgaven die op ons afkomen. We zien ook dat 'groene' en 'blauwe' beroepen naar elkaar toeschuiven, elkaar opzoeken en elkaar nodig hebben. Er zijn allerlei sectoren die te maken hebben met veel onzekerheid, terwijl op andere plekken juist veel extra menskracht nodig is. Er is dus sprake van een enorme dynamiek die we zullen moeten mobiliseren, bijvoorbeeld rond dijkversterking maar ook hoveniers en ecologen.

Verder zien we dat er in reactie op die veranderingen heel veel vernieuwing ontstaat en dat nieuwe verdienmodellen worden ontwikkeld. Maar het is nog te weinig: veel innovaties zijn nu vooral nog gericht

op optimalisatie van het bestaande. Een duurzame toekomst vergt ook inzetten op fundamentele doorbraaktechnologieën.

Dat roept de tweede vraag van de ministeries op: wat kunnen we op het vlak van arbeidsmarkt en scholing doen om organisaties, ondernemers en werkenden in positie te brengen? In ons advies komen we uit op een viertal hoofdaanbevelingen.

- Stuur op lerend en innoverend vermogen: dat gaat over het ontstaan van nieuw verdienvermogen, maar ook op het 'adaptief vermogen' van beleidsmakers om die vernieuwing te herkennen en met beleid te ondersteunen. En het betekent ook het aan durven gaan van de discussie met de gevestigde belangen in deze sectoren. We hebben veel voorbeelden van veranderkracht gezien, maar ook vele frustraties gehoord over hoe lastig het is om tot opschaling te komen van de nieuwe initiatieven en ideeën die een duurzame toekomst dichterbij kunnen brengen.
- Stuur op menskracht: zet schaarse menskracht slim en duurzaam in, onder meer met arbeidsbesparende technologie en door te zorgen dat verduurzaming gepaard gaat met betere kwaliteit van werk. Ook hier zien we een groot potentieel dat deels nog onbenut blijft. En een potentieel dat we moeten omarmen tegen de achtergrond van een snel vergrijzende samenleving die maakt dat de krapte op de arbeidsmarkt nog wel een tijd het gesprek van de dag zal blijven. Ik kan me zomaar voorstellen dat de heer Hasekamp daarover zo meteen in de bespreking van de MEV ook nog iets zal zeggen.
- Stuur op perspectief: zorg dat transitiepaden echt realistisch zijn. Dat is niet hetzelfde als het afgeven van baangaranties, maar wel het vertrouwen geven dat nodig is om in beweging te komen. Veel van de gesprekken die we hebben gevoerd maakten ons één ding duidelijk: ondernemers in de groenblauwe sector vragen als het puntje bij paaltje komt om één ding, en dat is duidelijkheid. En dat brengt me bij de laatste hoofdaanbeveling.
- Stuur op samenhang en continuïteit: vanuit de praktijk is veel mogelijk, maar we benadrukken dat dit niet genoeg is, uiteindelijk is ook een samenhangende koers met een heldere visie waarnaar we in 2050 naar toe willen van essentieel belang om de grote transitie daadwerkelijk mogelijk te kunnen maken.

En vanuit deze hoofdadviesen bevat het advies nog een reeks aan concretere korte-termijn adviezen die één en ander nader uitwerken en waar we, in ieder geval wat de commissie betreft, morgen mee aan de slag zouden kunnen gaan. De raadsleden en met name ook de sociale partners zullen daarover zo meteen in gesprek gaan.

Concluderend denkt spreker te kunnen zeggen dat het advies dat voorligt een optimistisch en respectvol advies is. We hebben zowel op agri als water uitstekende papieren. Sterker nog, we zien al veel beweging. Arbeidsmarkt en scholing kunnen een sleutel zijn — zelf noemt hij dit ook wel de smeerolie — op weg naar een meer duurzame economie en samenleving mét verdienvermogen en perspectief. We kunnen en moeten morgen beginnen, en hebben gezien dat velen al zijn begonnen. Maar dat gaat niet vanzelf. Laten we de aanbevelingen samen oppakken.

3.3 Reacties raadsleden

De *voorzitter* dankt de heer De Groot voor diens toelichting.

Dit adviestraject wordt nu voor een derde keer in een raadsvergadering besproken. De adviesaanvraag is met elkaar besproken en er zijn wensen en observaties meegegeven aan de commissie. Op een tussentijds moment heeft de raad mee kunnen praten over een eerste conceptversie van het advies en suggesties mee kunnen geven voor de afronding. Vandaag ligt het advies ter vaststelling voor. Spreker nodigt de raadsleden uit vooral de vraag te bespreken hoe er meer werk kan worden gemaakt van c.q. impact kan worden gegeven aan de aanbevelingen uit het advies.

In ieder geval zes raadsleden hebben aangegeven hierop nader in te willen gaan.

Inbreng van de heer Koopmans namens LTO-Nederland

De heer *Koopmans* dankt de commissie voor de voorbereiding van het advies. De waarderende toon van het advies en de signalerende en agenderende inhoud stelt spreker op prijs in het licht van de gepolariseerde wereld van de sectoren in zijn achterban en de mensen die daarin werkzaam zijn. Die benadering is heel behulpzaam.

Eerder heeft hij het kabinet al voorgehouden dat warme woorden een probleem gemakkelijker helpen op te lossen dan wanneer je in kilte moet opereren.

De aanbevelingen zijn uitdrukkelijk besproken aan werkgeverszijde bij de voorbereiding van deze raadsvergadering. Er zijn veel verstandige aanbevelingen: soms zaken die al gebeuren en soms zaken die op korte termijn kunnen worden opgepakt.

De recente, definitieve titelkeuze brengt ook tot uiting wat in algemene zin in de sectoren van zijn achterban leeft. Veel aanbevelingen behoeven nadere actie. Welke follow-up geven we eraan en wat is de impact ervan? In de voorbereiding hebben werkgevers geconstateerd dat we hierin stelliger naar elkaar moeten zijn bij de voorbereiding van een advies en misschien al bij het overleg dat rond adviesaanvragen plaatsvindt. In ieder geval is er voor partijen nog het nodige werk te verzetten in de follow-up en impact, richting het kabinet en de Kamer maar ook door sociale partners zelf. In de voorbereiding van de raadsvergadering hebben werkgevers geconcludeerd dat we hieraan, met instemming met en vaststelling van het advies, nog werk moeten maken.

Inbreng van de heer Van Weegberg namens de FNV

De heer *Van Weegberg* geeft aan dat de FNV blij was met het initiatief van de ministeries van LNV en I&W en de steun van het ministerie van SZW, om de SER deze adviesaanvraag over de arbeidsmarkteffecten van de verschillende transitie in de groenblauwe sectoren. Het vormt een aanvulling op het Actieplan groene en digitale banen van EZK en andere ministeries.

De crux voor de vakbeweging is dat het mensen zijn die de transitie moeten doen. Om diverse redenen is er een focus geweest op de energie- en technieksector. Maar ook de groenblauwe sectoren verdienen meer aandacht.

Voor drie punten uit het advies wil hij nog extra aandacht vragen:

- Aandacht voor scholing en ontwikkeling én voor de werkgelegenheidseffecten in de keten.
Het advies geeft vooral zicht op de kwalitatieve veranderingen binnen de sectoren en de richting van scholing en ontwikkeling. Lastig is dat er nog weinig informatie is over de kwantitatieve effecten van de groenblauwe sectoren. Zodra vanuit de politiek meer duidelijkheid wordt gegeven over de toekomst van de met name de agrarische sectoren, kunnen we scherper zicht krijgen op de werkgelegenheidseffecten in de betrokken sectoren maar ook in aanpalende sectoren in de keten, zoals de voedingsmiddelenindustrie, transport en logistiek, slachterijen, de bouw enz.
- Aandacht voor veilig en gezond werken.
Hij is blij de kwaliteit van werk en daarmee ook arbeidsomstandigheden nadrukkelijk terugkomen in het advies.
Onder meer waar het gaat om striktere toepassing van het voorzorgprincipe bij het ontwikkelen van gewasbeschermingsmiddelen. Wanneer hiervoor onvoldoende aandacht is, ontstaan er nadelige gezondheidseffecten voor werknemers. Hierbij verwijst hij naar de discussie rond glyfosaat in de landbouw.
De FNV is voorstander van de inzet van arbeidsbesparende technologie, maar dan moet er ook goed worden gekeken naar de kwaliteit van werk en de arbeidsomstandigheden. Robotisering kan bijvoorbeeld bepaalde taken lichamelijk lichter maken, maar kijk dan ook naar het werk dat overblijft. Het werk kan monotoner worden en tot een lagere kwaliteit van werk leiden. Daarom is het goed dan te kijken naar mogelijkheden van taakdifferentiatie en het combineren van lichtere en zwaardere taken.
- Aandacht voor aanbestedingen.

In de al lopende en te verwachten transitie gaat erg veel geld om. Denk aan de aanbestedingsprocedures voor grote projecten van Rijkswaterstaat en provincies, zoals dijkverzwaring en ruimte voor de rivier. De vele langens van onderaanbesteding zijn een doorn in het oog. Sociale partners in de bouw en infra zijn daarom een *verantwoord bouwen toets* overeengekomen met afspraken over duurzame inzetbaarheid, veilig en gezond werken en duurzaam werk voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Sociale partners zouden ook in andere sectoren daarover afspraken met elkaar moeten maken. Daarmee kunnen ze ervoor zorgen dat het publieke geld dat met aanbestedingsprocedures is gemoeid ook voor goed werk zorgt.

Zoals gezegd, mensen moeten het doen. Dat geldt ook voor de voorbereiding van SER-adviezen en verkenningen. Graag dankt hij de heer De Groot, het secretariaat en de commissieleden. Voor de FNV-vertegenwoordiger in die commissie, mevrouw Rietbergen, was dit haar laatste grote advies. Ze werkt nog mee aan de voorbereiding van een signalering over water. Vooruitlopend op haar afscheid (in de volgende vergadering) merkt hij op dat mevrouw Rietbergen beslist geen stille kracht is. In de raad is ze niet vaak aan het woord, maar in commissieleden is dat zeker niet het geval. Mevrouw Rietbergen heeft ruim 20 jaar meegedaan aan allerlei commissies en werkgroepen in SER-verband en is voor de FNV van onschatbare waarde geweest.

Inbreng van de heer Fortuin namens het CNV

De heer Fortuin dankt de commissievoorzitter en het secretariaat voor de voorbereiding van het advies dat hij typeert als belangrijk en goed werk voor de groene en blauwe sector. Het CNV heeft daarin actief bijgedragen om de sociale dialoog van toepassing te laten zijn. Drie punten noemt hij in het bijzonder:

- Transitieën betreffen de arbeidsmarkt en ook werknemers. Wanneer het aantal koeien en varkens in Nederland afneemt, raakt dat ook de mensen die werkzaam zijn in de lange keten van onder meer toeleveranciers. Het gaat ook om veel mensen, zoals de voorzitter al in zijn inleiding aanhaalde. Bij de advisering en het maken van afspraken over her-, om- en bijscholing en sociale plannen raakt dat een bijzondere verantwoordelijkheid van met name sociale partners. Wanneer werk vervalt, moeten mensen naar ander werk worden geholpen en moeten zij met name in hun regio arbeidsmarktperspectief hebben.
- Daarbij is het belangrijk om verder te werken aan een goede arbeidsmarktinfrastructuur. Zoals bekend, werkt het CNV samen met andere sociale partners en partijen al langere tijd aan een arbeidsmarktinfrastructuur, waarin mensen van-werk-naar-werk worden begeleid vóóordat ze worden ontslagen. Het is belangrijk daarin te blijven investeren. De experimenten die momenteel worden uitgevoerd, zullen een structureel karakter moeten worden gegeven. Werknemers wier werk onder druk staat, moet een perspectief op werken en inkomenszekerheid worden geboden. Duidelijkheid en perspectief zijn niet alleen voor ondernemers belangrijk, maar ook voor werknemers.
- Het is belangrijk voor de SER, voor sociale partners en voor de vakbonden zelf om de transitiepaden in de landbouwsector, die in 2021 vanuit de SER zijn geïnitieerd in het kader van het Landbouwakkoord, verder uit te werken en te concretiseren. Partijen die daar aan zet zijn, moet steeds worden voorgehouden dat dit niet zonder de steun en betrokkenheid van sociale partners en de SER kan.

Inbreng van de heer Vijseelaar namens VNO-NCW MKB-Nederland

De heer Vijseelaar begint met te stellen dat zijn organisatie de analyse uit het advies kan delen en instemt met het advies.

Zoals de heer Koopmans al aangaf, was de werkgeversgeleding in hun voorbereiding van deze raadsvergadering ook een beetje kritisch omdat een belangrijk deel van het

advies ook van toepassing had kunnen zijn op transitieprocessen in andere sectoren. Het sluit ook aan op hetgeen de heer Fortuin zei. Op zich is het goed nieuws dat er geen ander beleid hoeft te worden gevoerd. Tegelijkertijd hebben we de kans laten liggen om specifiek en met meer diepgang in te gaan op de groene en blauwe sectoren. Zo bieden delen van deze sectoren juist kansen voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt, waarop echter niet wordt ingegaan.

Dit zal ook consequenties hebben voor de follow-up en impact van dit advies.

Het vraagt ook dat de SER kritisch naar zichzelf durft te kijken. We moeten leren van dit adviestraject. Hij herinnert zich dat de raadsleden voldoende kritisch heeft gereageerd tijdens de eerste bespreking van de adviesaanvraag. Hebben we hiermee voldoende rekening gehouden in het vervolgtraject? In de tussentijdse bespreking was de raad naar zijn herinnering weer opvallend positief gestemd. Juist die tussentijdse bespreking had een goed moment voor de raad geweest om het advies weer wat bij te sturen.

Inbreng van mevrouw Termeer namens de kroonleden

Mevrouw Termeer spreekt haar lof voor het advies uit. Zij is blij met de focus op veranderkracht. Vooral ook omdat veel analyses over de duurzaamheidsopgave een defensief karakter hebben. Met dit advies wordt naar haar mening de goede toon gezet: er moet proactief met deze transitie aan de gang gegaan. In die zin is het ook een respectvol advies voor al de werkenden die in deze sectoren met de transitie aan de slag moeten.

In het advies wordt voldoende breed naar hen gekeken: het gaat om grote bedrijven, gezinsbedrijven, startups en scaleups, huidige maar ook toekomstige werkenden. In het advies wordt wel degelijk enige aandacht geschonken aan mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Maar ook bijvoorbeeld aan de vele vrijwilligers die in deze sectoren actief zijn. Nogmaals, in die zin is het een respectvol advies naar hen toe.

Veranderkracht is geen whistfull thinking. Dat blijkt uit de kaders met de vele goede voorbeelden van innovatieve initiatieven in deze sectoren. Die voorbeelden laten zien dat die veranderkracht er daadwerkelijk is. Wanneer zij dergelijke initiatieven bezoekt, wordt haar weleens de vraag voorgehouden welk voordeel het initiatief van het advies heeft. Zo ook hangt er op een boerderij die zij weleens bezoekt bijvoorbeeld een foto van Wopke Hoekstra die het bedrijf ook heeft bezocht, maar constateert de ondernemer dat zijn situatie nog niet is verbeterd.

In een vervolgtraject zal het advies moeten worden geconcretiseerd. Haar voorstel is om terug te gaan naar al die mooie initiatieven en met hen in gesprek te gaan wat zij concreet nodig hebben om hun initiatieven te verdiepen en/of te verspreiden en wat dit vraagt vanuit arbeidsmarkt, innoveren en kennis. Op die manier wordt de ingezette beweging ook versterkt en verbreed.

Daarbij wijst spreekster er nog op dat veel initiatieven een regionale inbedding kennen, waarmee uiteraard rekening moet worden gehouden. De situatie in Zuid-Limburg is bijvoorbeeld anders dan in Friesland.

De blauwgroene sectoren zijn ook 'super internationaal'. In de verdere uitwerking moeten dan ook de internationale ketens worden betrokken waarin bedrijven uit die sectoren opereren.

Als kroonlid draagt spreekster graag bij aan die verdere uitwerking.

Inbreng van de heer Van Veldhuizen namens de VCP

De heer Van Veldhuizen noemt het advies een belangrijk advies. De arbeidsmarktproblemen van de transitie spelen inderdaad ook in andere sectoren. In zijn dagelijkse werk ziet hij dit in de zwartgrijze arbeidsmarkt (asfalt en beton) en de groenblauwe arbeidsmarkt.

Een element uit het advies dat hij wil benadrukken, is dat innovatie niet vanzelf tot stand komt. Vaak focussen we ons op het begin van innovatie en faciliteren en

financieren we productinnovaties. We moeten vermijden dat we een innovatieprijs uitreiken aan een fantastisch prototype in een pilotfase, die vervolgens op de plank blijft liggen en er geen opschaling plaatsvindt naar de markt en het werkveld. Dat opschalen gaat niet vanzelf.

Vanaf het begin in een innovatietraject moet er dan worden nagedacht over de vraag hoe andere bedrijven en werkenden meegenomen moeten worden.

Wekelijks ziet spreker hier zaken in de praktijk misgaan.

Een walsmachinist bijvoorbeeld besteedt ca. 10 uur per week om zijn elektrische wals van zijn werkplek naar een oplaadstation te brengen en weer terug. Of een kraanmachinist is opgeleid is en gewend is om het basisonderhoud van zijn dieselmachine zelf te doen. Hierbij constateert een certificeringsinstantie dat deze machinist bij zijn elektrische machine een reparatie wil uitvoeren met zijn schroevendraaier in een accupakket waarop een gigantisch hoge spanning staat. Daarom benadrukt spreker vanuit de VCP dat vanaf het begin van een innovatietraject systemisch werken wordt gehanteerd: alle stakeholders moeten al bij het plannen van een innovatietraject worden meegenomen en klaarzetten van faciliteiten en funding ervan.

Innovaties vragen vaak nieuwe kwalificaties. De voorbeelden geven dit ook aan. In bestaande functies krijgen werkenden nieuwe taken en activiteiten, maar het leidt ook tot nieuwe beroepen. Denk bijvoorbeeld aan dronepiloten, sensortechnici, cross-over beroepen als geo-ict en 'hovenier 3.0' die ook verstand moet hebben van installatietechniek en watermanagement.

De Samenwerkingsorganisatie Beroepsonderwijs Bedrijfsleven (SBB) heeft er moeite mee om (mbo-)opleidingen in deze zin te veranderen, bijvoorbeeld door keuzedelen toe te voegen of nieuwe opleidingen te starten.

Daarom ook wordt in het advies (pag. 52) terecht gewezen op het belang van het faciliteren van her-, om- en bijscholing en leven lang ontwikkelen. Nadrukkelijk wordt aangegeven dat werkenden in staat moeten worden regie te nemen op hun loopbaan en ontwikkeling. Hoewel misschien overbodig om te zeggen, maar het bredere begrip werkenden omvat niet alleen werknemers maar ook zzp'ers. De VCP constateert namelijk dat het in de praktijk ook heel lastig is om zzp'ers aan de nieuwe eisen van innovaties te laten voldoen.

Reacties van andere raadsleden

De heer *Boufangacha* merkt in aansluiting op de inbreng van de heer Vijselaar en de afgesproken eigen rol van sociale partners op dat het advies voldoende aanknopingspunten biedt aan sociale partners om er zelf actief mee aan de slag te gaan. Sociale partners in de SER hebben eerder inderdaad een middellange termijnadvies voor de arbeidsmarkt in bredere zin uitgebracht. Het voorliggende advies ziet spreker vooral als een oproep aan werkgevers en bonden uit de betrokken (deel)sectoren om aan de slag te gaan met het stimuleren van innovatie, ook door aantrekkelijk werkgeverschap en de kwaliteit van werk te bevorderen.

Sociale partners weten waar winst kan worden behaald om de betrokken sectoren aantrekkelijker te maken. Als het gaat om het aantrekken van meer jongeren is bijvoorbeeld bekend dat er in de betrokken sectoren en aanpalende sectoren nog vele cao's jeugdschalen bevatten. Zo zijn er nog wel meer voorbeelden te noemen. Zijn oproep aan sociale partners in de betrokken (deel)sectoren hiermee aan de slag te gaan.

Mevrouw *Wuite* heeft (wat later in de bespreking) nog een vraag c.q. opmerking over de rol van de regionale SER'en. Geconstateerd is immers dat een aantal vraagstukken een

heel specifiek en lokaal karakter kunnen hebben. Hoe kan de SER regionale SER'en meer bij het werk betrekken?

De *voorzitter* sluit zich erbij aan dat de verschillende inbrengen een mooie opbrengst van actiepunten heeft opgeleverd die iedere organisatie ook in eigen kring nader kan bespreken.

3.4 Reactie van de commissievoorzitter

De heer *De Groot* kan volstaan met een korte reactie. Hij herkent veel in de verschillende inbrengen van de raadsleden.

Gegeven de tijd die er was, heeft de commissie met haar voorliggende advies gedaan wat er kon. Het advies moet inderdaad zeker niet als eindpunt worden gezien.

In aansluiting op de inbreng van de heer Van Veldhuizen benadrukt spreker dat de complexiteit van innovatie en adoptie juist in de groenblauwe sectoren een bijzondere opgave is. Richting de heer Vijselaar wijst spreker erop dat juist voor deze sectoren wel degelijk een aantal specifieke knelpunten wordt genoemd, omdat voor deze sectoren de regionale inkleuring, die door mevrouw Termeer is genoemd, extreem belangrijk is. Dit vanwege de grote diversiteit in deze sectoren, ook vanuit ruimtelijk perspectief. Er is nog een grote slag te slaan in het nadenken over de landing van dit soort transitie's in de regionale context. Dat zal ook de keuze in de verdere follow-up moeten zijn.

Ook sluit spreker zich vanuit de veranderingen in de sectoren graag aan bij het belang van aanpassingen in het onderwijs aan de voorkant en het bieden van perspectief aan werkenden via leven lang ontwikkelen. Met name de groepen die hierin moeilijk te bereiken zijn, verdienen meer aandacht.

In reactie op mevrouw Wuite stelt spreker dat in de voorbereiding van het advies de regionale SER'en via een adviserend lid in de commissie zijn betrokken. De gang van zaken en het resultaat bleken zeer waardevol te zijn.

Voor onderwerpen waarbij sprake is van een grote diversiteit tussen de regio's is de betrokkenheid van de regionale SER'en inderdaad van groot belang, ook in het licht van de energie bij hen om aan de slag te gaan met de concrete uitwerking en follow-up van dit soort onderwerpen.

Tegelijkertijd bleek de rol van de regionale SER'en ook voor henzelf een zoektocht om juist die specifieke, regionale inkleuring te geven. Dit sluit ook aan op de opmerking van de heer Vijselaar dat een aantal zaken een algemeen karakter lijkt te hebben en dat de doorvertaling ervan naar sectorspecificiteit en regiospecificiteit een opgave is. Omdat juist daarmee het verschil kan worden gemaakt, is dit wel zeer de moeite waard en in die zin onderschrijft hij de opmerking van mevrouw Wuite.

Nogmaals, van zijn kant veel herkenning in alles wat er gezegd is. Daarom besluit hij met de oproep: "voorwaarts met elkaar".

3.5 Afronding bespreking, vaststelling advies en dankwoord aan de commissievoorzitter

De *voorzitter* constateert dat de raad het advies vaststelt.

Vanwege een aantal mediamomenten, waarin het advies over het voetlicht zal worden gebracht, zal het advies vanaf 4 oktober a.s. naar buiten worden gebracht.

De voorzitter constateert verder dat in ieders inbreng de behoefte aan follow-up van het advies is uitgesproken. Het is uiteraard belangrijk dat de organisaties en andere leden dit in eigen kring oppakken. Daartoe roept het advies ook op. Daarnaast is het belangrijk dat een aantal signalen en aanbevelingen bij de overheid worden gelegd.

Stap 1 is dan ook dat bij de aanbieding van het advies aan de betrokken ministers de accenten worden genoemd die sociale partners hebben gezien bij de vaststelling van het advies in de raadsvergadering. Vaak is daarbij echter ook een ondersteunende rol vanuit de overheid nodig.

Idee voor de aanbieding is om het advies te overhandigen en de aanbevelingen en follow-up ervan te bespreken met één of beide betrokken ministers tijdens een werkbezoek. Hierover zullen de raadsleden op een later moment nader worden geïnformeerd.

Hij is het eens met de heer Vijselaar dat de SER ook lessen moet trekken uit een adviestraject. Ook dit kunnen partijen ook zelf in de eigen geledingen doen. Bij de bespreking van een adviesaanvraag en tussentijdse bespreking zal scherp naar de gewenste uitkomsten moeten worden gekeken. Hier ligt uiteraard ook een rol voor de organisaties via hun vertegenwoordigers in de commissies van voorbereiding.

Verder geeft spreker aan dat hij in gesprek is met de drie bestaande regionale SER'en om te kijken op welke wijze zij voor de onderwerpen uit de SER-werkagenda vaker informatie kunnen geven over regionale voorbeelden, zodat we over een weer vanuit de inhoud een gesprek hebben over beleid en regionale praktijk.

Ten slotte (nogmaals) een dankwoord aan de heer De Groot, die in de laatste commissievergadering vanuit de verschillende geledingen is bedankt voor zijn goede voorzitterschap van onder meer dit adviestraject. De voorzitter roemt diens enorme kennis en ervaring, zijn inspanningen voor de regionale SER'en en zijn jarenlange enthousiasme en betrokkenheid bij het SER-werk. Het is zeer gewaardeerd dat de heer De Groot nog bijna een half jaar als commissievoorzitter dit adviestraject heeft willen afronden. Dank en het ga je goed.

In aansluiting op het dankwoord van de heer De Groot zelf, spreekt de voorzitter ook zijn dank uit aan de heer Kemper, mevrouw Bernardt en mevrouw Molenkamp.

Met applaus vallen de raadsleden de voorzitter hierin bij.

4. Prinsjesdag/MEV presentatie van het CPB

4.1 Inleiding door de heer Hasekamp

De heer *Hasekamp* merkt op dat Prinsjesdag de dag van de Miljoenennota van het kabinet en de Macro Economische Verkenning van het CPB is. Arnon Grunberg omschreef die laatste titel in het FD als "droog en toch lekker". In het MEV 2025 gaat het CPB in op het economische en budgettaire beeld (zie hiervoor <https://www.cpb.nl/raming-september-2024-mev-2025>).

Een tweede onderdeel van zijn presentatie is een reflectie brede welvaart door CPB, SCP en PBL, op Prinsjesdag 2024.

Een derde onderdeel van zijn presentatie is een blik op 2050, waarover CPB op 10 oktober a.s. een scenariostudie zal uitbrengen.

De heer Hasekamp verzorgt diens inleiding door middel van een PowerPointpresentatie. De sheets (genummerd/te nummeren vanaf het voorblad) worden op de SER-website geplaatst (SER, Raad, Raadsvergaderingen, Raadsvergadering 26 september 2024).

4.1.1 MEV 2025 (sheet 3 t/m 14)

Na een krachtig herstel na de Coronacrisis en twee jaren met hoge economische groeicijfers (meer dan 6%-punt bbp in 2021 en 5%-punt bbp in 2022) volgde een periode van bijna twee stagnatie. Vanaf het tweede kwartaal van 2024 trekt de economie weer aan naar een gematigd groeipad van jaarlijks 1,5% economische groei. In 2024 komen we nog later uit op 0,6%-punt bbp, omdat we de stagnatie uit de afgelopen periode met ons meenemen (zie hiervoor sheet 3).

We komen uit een periode van een energiecrisis en hoge inflatie. Uiteraard heeft die inflatie gevolgen gehad voor het exporterende bedrijfsleven en met name de energie-intensieve sector, maar ook voor huishoudens en burgers in termen van lonen en koopkracht.

De linkerfiguur van sheet 4 toont de ontwikkeling van de cao-lonen in de marktsector en laat zien dat de lonen reageren op de inflatiepiek maar dat de reële lonen nog niet terug zijn op het niveau van vóór de energiecrisis. Deze cijfers wijken iets af van de cijfers die het CBS vanmorgen heeft gepresenteerd. De loonontwikkeling vertaalt zich echter ook door in prijsontwikkelingen. De rechterfiguur laat de decompositie van de inflatie (cpi) zien. Deze figuur laat de sterke energieprijsschok in het jaar 2022 zien, samenhangend met de oorlog in Oekraïne. Ook de voedingsmiddelenindustrie lag een aantal jaren op een hoger niveau dan we gewend waren. Op dit moment is er vooral sprake van kerninflatie en daarbinnen vooral in de dienstensector. Dit hangt deels samen met het uitdempen van de energieprijsschok, waarin lonen reageren op hogere prijzen en de loonontwikkeling zich deels doorvertaalt in verdere hogere prijzen.

CPB ziet geen aanleiding om een loonprijs-spiraal te veronderstellen. Er is sprake van een normaal patroon waarin de inflatoire schok in 2022 langzaam uitdempt.

Uitvoer en consumptie gaan meer bijdragen aan de economische groei (sheet 5). Na de uitstekende jaren 2021 en 2022 heeft het exporterende bedrijfsleven het moeilijk gehad. In 2023 was er een min, in 2024 een lichte plus en in 2025 een breed gedragen economische groei vanuit de verschillende bestedingscategorieën (uitvoer, consumptie overheid, consumptie huishoudens en de investeringen).

De consumptie huishoudens kan groeien omdat de koopkracht hersteld (sheet 6). Zoals gezegd, zijn de reële lonen niet op het niveau van vóór de energieprijsschok. De koopkracht is wel hersteld. Daaraan heeft overheidsbeleid mede aan bijgedragen. Er is overigens sprake van een genuanceerd beeld: het geldt niet voor alle categorieën in gelijke mate. Sheet 6 laat zien dat in 2024 de koopkracht stevig hersteld met 2,5% (in historisch perspectief is dit hoog). En in 2025 en de volgende drie jaar tot 2028 is sprake van een gematigder cijfer, 0,7%. De koopkracht voor 2025 is redelijk gelijkmatig verdeeld over de verschillende inkomensgroepen (quintielen).

In de voorlopige raming in augustus, die uitgangspunt was voor de augustus-besluitvorming, lag de koopkrachtontwikkeling wat hoger. Het kabinet heeft ervoor gekozen om een deel van de lastenverlichting iets meer te spreiden over de komende jaren.

Werkenden gaan er vooral door het herstel in reële lonen in 2024 meer op vooruit (2,8%) (in de jaren ervóór was het beeld omgekeerd) dan uitkeringsgerechtigden (1,1%) en gepensioneerden (1,5%) (sheet 7). Voor 2025 is sprake van een vrij gelijkmatige koopkrachtontwikkeling voor de verschillende groepen.

Doel van het hoofdlijnenakkoord en dit kabinet is om het aantal mensen dat onder de armoedegrens leeft in de komende vier jaren niet stijgt ofwel ten minste wordt gestabiliseerd. Sheet 8 laat zien dat dit lukt. Daarop is gestuurd.

Het goede nieuws is dat het vorige kabinet is erin geslaagd de armoedecijfers omlaag te krijgen. Spiegelbeeld van de koopkrachtcijfers van sheet 7 is dat met name de onderkant van de huishoudens er relatief gezien en ook in absolute termen vooruit is gegaan. Daarop is bewust armoedebeleid gevoerd. Het heeft zeker voor gezinnen met kinderen onder de armoedegroens geleid tot een forse daling. Vanaf 2024 is sprake van een stabilisatie, het doel van het vigerende kabinet.

Nu een blik vooruit op de ontwikkelingen in de komende vier jaren.

Doorrekening van het hoofdlijnenakkoord leert dat voor veel uitgavencategorieën sprake is van een stijging van de publieke uitgaven. Op sheet 9 is deze afgezet tegen de economische ontwikkeling. De uitgaven voor sociale zekerheid nemen toe vanwege de uitgaven voor de AOW. De stijging van de zorguitgaven wordt veroorzaakt door de vergrijzing en door de politieke keuzes van dit kabinet (de verlaging van het eigen risico laat een relatief forse stijging zien). Op het terrein van onderwijs vindt een relatieve daling van de uitgaven ten opzichte van het bbp plaats. Het wekt misschien verbazing dat ook de uitgaven voor veiligheid dalen, maar onder de CBS-definitie van veiligheid valt ook asiel en asielopvang, waarvoor het kabinet heeft ingezet op een bezuiniging.

Wanneer we kijken naar de ontwikkeling van de beleidsmatige lasten in 2025 tot 2028 (sheet 10) dan blijkt dat deze fors toenemen: een stijging van 13,5 miljard. Dat betreft vooral de zorgpremies, die de ontwikkeling van de zorguitgaven van sheet 9 weerspiegelt. Ook andere premies en belastingen stijgen, zoals de BTW.

Het grootste deel van de lastenverzwaring komt terecht bij gezinnen (bijna 10 miljard). Voor bedrijven is de lastenverzwaring minder hoog (ruim 2,5 miljard) en een klein deel van de lastenverzwaring raakt het buitenland (toeristen moeten hogere BTW bij hotelovernachtingen en anderszins betalen).

De heer *Elzinga* vraagt hoeveel de lastenverzwaring in termen van bbp bedraagt.

De heer *Hasekamp* merkt op dat de lastenontwikkeling deels samenhangt met de conjunctuur. De uitgaven worden in principe door het kabinet gedefinieerd, in dit geval het hoofdlijnenakkoord. De lasten mogen meebewegen met de ontwikkeling van de economie. Afgesproken is om de beleidsmatige lasten apart in beeld te brengen. Inderdaad nemen de lasten verhoudingsgewijs minder toe wanneer we die relateren aan het percentage bbp dan de beleidsmatige lasten uit sheet 10. Er is echter nog wel steeds sprake van een stijging in het percentage bbp. Dit hangt deels samen met beleid, maar ook met de groei van de economie en de daaruit voortvloeiende extra belastinginkomsten.

Het overheidssaldo in % bbp verslechtert in de komende jaren (sheet 11). Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat we een aantal jaren meevallende ontwikkelingen hebben gezien door onderuitputting wegens de krappe arbeidsmarkt en de tijd die nodig is om bestedingen te doen voor bijvoorbeeld de aanschaf van defensiematerieel of de besteding van klimaatgelden in maatwerkafspraken met de industrie. CPB verwacht dat het de overheid in de komende jaren in sterkere mate wel zal lukken om het geld voor de eigen beleidsambities uit te geven. Daardoor vindt een structurele verslechtering van het overheidssaldo plaats.

De vier jaarsperiode van het kabinet blijft binnen de EMU-norm van 3%, met uitzondering van 2026 wegens de eenmalige afkoop van defensiepensioenen. Ook in andere jaren zijn er incidentele factoren.

Structureel is sprake van een verslechtering van het saldo, dat zich de komende jaren zal voortzetten (sheet 12). Na 2028 schiet Nederland door de 3 procentnorm van de EU en komt uiteindelijk uit op een tekort van 4%.

2028 is nog ver weg. Veel mensen zullen denken dat het nog mee kan vallen. Maar het is goed om te bedenken dat een aantal zaken alleen incidenteel is gefinancierd. De klimaatgelden lopen af in 2030 en er is nog geen geld gereserveerd voor de klimaatdoelen. Wanneer dat geld toch nodig is, verslechtert het beeld van sheet 12.

De verslechtering van het EMU-saldo resulteert in een stijging van de schuldquote (sheet 13). In 2024 is sprake van een lage schuldquote, zowel in historisch perspectief als in vergelijking met ons omringende landen. De stijging erna is echter best fors en snel tot 70% in 2038. In 2033 schieten we door de 60% norm heen.

Dit zijn geen cijfers waarvan de gemiddelde econoom schrikt. Dit is goed financieerbaar door de Nederlandse staat. Tegelijkertijd is het wel in strijd met de afspraken die in Europees verband zijn gemaakt. En het levert een voortdurende stijging van de post rente op de begroting op: een steeds groter deel van het overheidsbudget wordt aangewend om de schuld te betalen.

Ten slotte enige informatie over de nieuwe Europese begrotingsregels (sheet 14).

Het kabinet voldoet met uitzondering van de incidentele uitschieter in 2026 aan de oude normen van 3% tekort en 60% staatsschuld. Die normen blijven van kracht.

Nieuw is dat er jaarlijks een medium-term fiscal structural plan moet worden ingediend. In oktober 2024 moet dit voor het eerst gebeuren. Gekozen is voor een periode tot 2038 (t+14). Nederland moet laten zien dat we ook op langere termijn binnen de Europese normen blijven. Sheet 12 en 13 laten zien dat dat niet het geval is. De Europese Commissie vraagt dan bovenop de 5,5 miljard netto ombuigingen uit het hoofdlijnenakkoord nog een extra inspanning van 0,7%-punt bbp, ca. 7-8 miljard. Dat hoeft niet per se een bezuiniging te zijn, er kan ook al dan niet deels worden ingezet op lastenverzwaring. Vermoedelijk zal Nederland niet direct gevolg geven aan deze oproep. Dat betekent niet dat Nederland direct met boetes wordt geconfronteerd, omdat we voldoen aan de geldende normen. Het betekent wel dat Brussel ons steeds zal voorhouden dat we niet voldoen aan de afgesproken nieuwe begrotingsregels. Dit maakt het in ieder geval Nederland lastiger om andere landen de les te lezen.

4.1.2 Reflectie brede welvaart Miljoenennota 2024 van de drie planbureaus (sheets 16, en 17)

Op Prinsjesdag hebben de drie planbureaus voor het eerst gezamenlijk een brede welvaartsreflectie op de Miljoenennota uitgebracht (zie hiervoor <https://www.cpb.nl/reflectie-brede-welvaart-prinsjesdag-2024>).

Dit is in lijn met eerdere moties van de Tweede Kamer en het advies van de Studiegroep Begrotingsruimte (sheet 16). Hierbij is gevraagd in de begrotingscyclus niet alleen vooruit te kijken naar de economische cijfers als koopkracht, werkgelegenheid en groei, maar breder te kijken naar brede

welvaartsdoelen op verschillende domeinen. Onder meer kan dan worden gekeken naar subjectief welzijn en natuurlijk kapitaal. De domeinen bestrijken de planbureaus gezamenlijk.

Gekeken is naar de teksten en financiële bijlagen uit het hoofdlijnenakkoord en de beschikbare concepten van de Miljoenennota. Aan het slot is nog een marginale toets gedaan op het Regeerprogramma.

Conclusies uit de reflectie van de planbureaus (sheet 17) zijn:

- Het kabinet zet vooral in op brede welvaart hier & nu. Er gaat meer geld naar koopkracht, de financiële toegankelijkheid van de zorg verbetert door de verlaging van het eigen risico. Daar staat ombuigingen tegenover op onderwijs, innovatie, klimaat, natuur en preventie in de zorg. Met het nu ingezette beleid zullen de klimaatdoelen na 2028 niet worden gerealiseerd. Het kabinet zet dus vooral in de op de korte termijn, maar verschuift een aantal rekeningen (van brede welvaart) naar later.
- Brede welvaart elders is geen prioriteit. Er wordt gekort op internationale samenwerking.
- Opvalt dat veel doelen en maatregelen niet heel concreet zijn uitgewerkt. Ook de Algemene Rekenkamer heeft hierover een aantal opmerkingen gemaakt. Het kabinet definieert wel een aantal doelen, zoals ten aanzien van de armoedecijfers. Op veel andere terreinen is onduidelijk wanneer het beleid volgens het kabinet goed heeft gewerkt en naar welk doel men streeft.
- Op de terreinen waarop dan wel heldere doelen zijn, namelijk ten aanzien van de overheidsfinanciën en het klimaat, bestaat het risico dat het kabinet op grond van de eigen spelregels gedwongen zal zijn tussendoor in te grijpen. Een dergelijk beleid leidt tot onvoorspelbaarheid en tot ingrepen op een moment dat het economisch al wat slechter gaat en er minder speelruimte is. Het is in ieder geval niet goed voor de economie en voor het vertrouwen van burgers en bedrijven in het gevoerde beleid.

4.1.3 Vooruitblik op de CPB-scenariostudie richting 2050 (sheets 18 en 19)

Zoals gezegd, kijkt het kabinet vooral naar de kortere termijn tot 2028. Het CPB heeft een traditie van lange termijn verkenningen en doet dat ongeveer elke 10 jaar. De komende lange termijn verkenning komt uit op 10 oktober a.s. Daarin nodigt het CPB de politiek, maatschappelijke organisaties en andere relevante partijen uit om verder vooruit te kijken naar 2050.

De toekomst is niet te voorspellen. Wel zie je een aantal trends. Terugkijkend naar eerdere toekomstscenario's bleken er altijd verrassingen te zijn.

Hoewel de titels nog kunnen veranderen, wordt in de scenario's uitgegaan van vier werelden uitgegaan: (i) vooral inzetten op economische groei en marktdenken, (ii) kleine verbanden en streven naar autonomie ten opzichte van in ieder geval landen buiten Europa, (iii) centraal staan van duurzaamheidsdenken en (iv) vooral inzetten op collectieve voorzieningen en een grote sturende overheid (sheet 18).

Dit zijn natuurlijk gestileerde werelden: de werkelijkheid ligt altijd tussen die werelden in. Overigens zijn ook nog extremere varianten denkbaar. De werelden bieden houvast om keuzes te maken, grenzen te herkennen die in alle werelden terugkomen en afruilen te bepalen (niets alles kan tegelijk worden gerealiseerd).

De vier werelden worden vertaald naar verschillende domeinen, zoals de economische ontwikkeling, de arbeidsmarkt, sociale zekerheid, zorg, ruimtelijke inrichting en wonen.

Bij wijze van voorbeeld wordt in sheet 19 ingegaan op het domein arbeidsmarkt in de verschillende scenario's:

- In het scenario van groei of markt staat vooral de flexibele arbeidsmarkt centraal.
- In een autonoom scenario vooral de zekerheid.
- In een duurzaam scenario gaat het vooral om de transitie.
- In het samen-scenario staat de participatie centraal.

Allerlei ontwikkelingen hebben vervolgens invloed op uitkomsten: technologische veranderingen, productiviteit, de mate van flexibiliteit in de instituties.

De ontwikkeling van het arbeidsaanbod is afhankelijk van vergrijzing, migratie (een onzekere trend waarin keuzes kunnen worden gemaakt) en scholing.

Natuurlijk zijn ook sociale voorkeuren bepalend voor vraag en aanbod op de arbeidsmarkt: Nederland is nu een deeltijdland en gaat dit wel of niet veranderen en hoe gaan we met de werk-privébalans om en er is ruimte voor informele zorg.

4.2 Vragen en reacties van raadsleden en verdere gedachteswisseling

De voorzitter dankt de heer Hasekamp voor zijn heldere en interessante inleiding, waarin de verschillende sprekers hem hierna bijvallen.

Graag geeft de voorzitter gelegenheid tot vragen en reflecties.

De heer Elzinga verlaat de vergadering.

Mevrouw *Van de Ven* vraagt of bij de stijging van de koopkracht van werkenden met 0,7% (sheet 7) onderscheid kan worden gemaakt tussen werknemers en zelfstandigen. De koopkracht van zelfstandigen zou zich anders ontwikkelen.

De heer *Hasekamp* licht toe dat het CPB de gevraagde uitsplitsing niet maakt. Het NIBUD wel en deze cijfers zijn ook gepubliceerd. Daaruit blijkt dat de koopkracht van zelfstandigen in 2025 in de min staat. Dat heeft niet te maken met de extra inzet van dit kabinet, maar betreft al eerder ingezet beleid ofwel het zgn. basispad en vooral de afbouw van de zelfstandigenaftrek.

Een kanttekening: de koopkracht is een statisch koopkrachtbegrip en brengt vooral in beeld wat kabinetsbeleid doet voor de koopkracht voor de verschillende groepen. Daarop kunnen gedragsreacties komen. Zelfstandigen kunnen kiezen voor het verhogen van hun tarieven en/of meer uren gaan werken en/of al dan niet deels in loondienst gaan werken. Wanneer het voor zelfstandigen mogelijk is massaal hun tarieven te verhogen wegens de afbouw van de zelfstandigenaftrek dan verdwijnt de negatieve koopkrachtontwikkeling.

De heer *Van Holstein* heeft enkele vragen en opmerkingen:

- De loonontwikkeling heeft blijkbaar in belangrijke mate bijgedragen aan de stijging van de koopkracht van werkenden. Een bedankje van het kabinet zou op zijn plaats zijn geweest.
- Het kabinet is voornemens in te zetten op lastenverlichting en een belangrijke ambitie is dat werken moet lonen. Voor de middengroepen is dit volgens spreker inderdaad van belang. Tegelijkertijd knabbelt het kabinet in de praktijk ook aan die lastenontwikkeling. Ook de ambitie van werken moet lonen blijkt lastig. Het beleid hiervóór is gericht geweest op het terugdringen van de armoede in huishoudens met kinderen. De ingezette instrumenten maken tegelijkertijd een oplossing voor het verminderen van de marginale druk lastig. Hier ligt nog een uitdaging en spreker vraagt zich af hoe dit gaat uitpakken. Hij is ook benieuwd op welke wijze het CPB hiermee rekening heeft gehouden in zijn veronderstellingen die ten grondslag liggen aan de doorrekeningen.
- De loonontwikkeling moet inderdaad de inflatie goed maken. In de afgelopen dagen is er discussie ontstaan over de looneisen vanuit de vakbonden. Vóór de energiecrisis was er vanuit DNB aansporing om gezien de arbeidsmarktkrapte om tot hogere lonen te komen. De toon lijkt in het kader van de inflatie wat te zijn veranderd.
- In de revisie van de aiq (het aandeel van de beloning voor arbeid dat terecht komt bij werknemers en zelfstandigen van het totaal verdiende inkomen van een land), is deze 2% extra omlaaggegaan. Hoe werkt dit door?
- Volgens het advies *Gematigde groei* van de Staatscommissie demografische ontwikkelingen 2050 houdt de krapte op de arbeidsmarkt aan. Hij gaat ervan uit dat ook het CPB hiervan uitgaat en is benieuwd hoe dit doorwerkt in de cijfers.
- Het kabinet bezuinigt flink op onderwijs en innovatie, terwijl dit de drivers zijn in de transitie naar duurzame groei. Hoe kijkt het CPB hiernaar, ook vanuit de nieuwe Europese regels rond het begrotingstekort? Eén van de nieuwe uitzonderingen op de 3%-norm waren immers investeringen. Naar zijn mening zouden zowel overheid als het bedrijfsleven, dat internationaal ook achterloopt met investeringen, meer moeten doen aan investeringen.
- Overigens is spreker van mening dat de RVU gericht op zwaar werk nodig is om mensen gezond hun pensioen te laten halen.

De heer *Hasekamp* gaat als volgt in op de gestelde vragen en gemaakte opmerkingen van de heer *Van Holstein*:

- Uiteraard wordt de loonontwikkeling en daarmee de koopkrachtontwikkeling op langere termijn door werkgevers, werknemers en zelfstandigen bepaald. Het kabinet voert vooral beleid gericht op verdeling vooral voor gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden. Het kabinet kan verder sturen op lastenverlichting c.q. lastenverzwaring. De ontwikkeling van onze economie en daarbinnen de loonontwikkeling is uiteindelijk de bron van onze welvaart en daarmee van koopkracht.
- Terecht constateert de heer Van Holstein dat er spanning zit tussen de verschillende doelen van een kabinet: enerzijds moet werken lonen (minder lasten op arbeid en een lagere wig) en anderzijds moet ook ingezet worden op het vergroten van de bestaanszekerheid en armoedebestrijding. Ook in de gekozen instrumenten zit spanning. Enerzijds kiest het kabinet voor een zo eenvoudig mogelijk belastingstelsel en afschaffing van de toeslagen. Anderzijds worden vooral de toeslagen weer gebruikt om de koopkracht van lagere inkomens te verhogen. De eerstgenoemde ambitie wordt daardoor niet eenvoudiger.
- De revisie van de aiq is onderdeel van een bredere revisie in de nationale rekening van het CBS. Het goede nieuws is dat we 4% rijker zijn geworden. Maar dit is slechts een boekhoudkundige herziening. Waar het CBS terugkijkt en het CPB vooruitkijkt constateert spreker dat ook het terugkijken op hoe de economie zich ontwikkelt steeds ingewikkelder wordt. Dit heeft geleid tot de forse revisie. Op zich verandert dit de wereld niet, maar het maakt het op meerdere terreinen lastiger om het aandeel van werkenden en ondernemers in de economie goed te duiden.
- De arbeidsmarkt is inderdaad nog steeds krap en zal naar verwachting ook in de komende jaren krap blijven. We zien een heel beperkte toename van de werkloosheid in onze ramingen. Op zich is dit goed nieuws. In de ramingen wordt ook uitgegaan van een reële loonstijging. Verwacht kan worden dat de arbeidsmarkt op een gegeven moment iets minder krap zal worden. Voor de komende jaren zal de arbeidsmarkt heel krap zal blijven vanwege de combinatie van een vergrijzende beroepsbevolking, het bereiken van de grenzen van een stijgende arbeidsparticipatie en een rem op arbeidsmigratie.
- Het huidige kabinet doet ten opzichte van eerder beleid een schepje af van onderwijs en innovatie (onder andere het Klimaatfonds en Groeifonds). Het is moeilijk om precies te bepalen hoeveel economische groei dit in 2050 kost. Dit soort modellen moet met een flinke korrel zout worden bekeken. Wel kan worden geconstateerd dat in de keuzes investeringen worden vervangen door meer consumptieve posten. Richting Brussel is een hoger tekort of een hogere schuld dan lastiger te verdedigen.

De heer *Sleijpen* zal na een vraag naar de heer Hasekamp nog kort ingegaan op de inbreng van de heer Van Holstein:

- De raming herkent spreker en is in lijn met de inzichten van DNB. De 'soft landing' na de inflatiepiek en de renteverhogingen lijkt zich nu inderdaad te voltrekken. Maar ook hier zijn nog risico's en enige onzekerheid. Kan de heer Hasekamp hierover wat meer vertellen? Het beeld in een aantal ons omringende landen stemt niet tot vrolijkheid. De indicatoren in Duitsland ontwikkelen zich heel slecht. De Franse lange rente is voor het eerst sinds 2007 boven die van Spanje uitgekomen. Beleidsonzekerheid heeft nu eenmaal negatieve invloed op de economische ontwikkeling en groei. Dat geldt voor Nederland en voor de ons omringende landen.
- Vervolgens staat spreker stil bij de opmerkingen van de heer Van Holstein over de lonen en de inflatie. Dit heeft veel kanten. Het is waar dat een krappe arbeidsmarkt leidt tot druk op lonen. Het is ook waar dat de reële loonontwikkeling nog steeds niet het niveau heeft bereikt vóór de inflatiepiek. De heer Hasekamp heeft dit ook laten zien in zijn presentatie.

Tegelijkertijd is het mandaat van DNB om zich zorgen te maken over de inflatie. De inflatie in Nederland wijkt af van het gemiddelde in het Eurogebied, waarop monetair beleid wordt gemaakt. Zou Nederland ingeval van eigen monetaire beleidsruimte en -mogelijkheden de rente nu wel hebben verlaagd, wat de ECB wel heeft gedaan in zijn sturing op de euro? Inflatieverschillen zijn ook normaal in een monetaire unie. Wel moet ook Nederland er bedacht op zijn dat hij functioneert in een monetaire unie en bij moet dragen aan het voorkomen van een te hoge inflatie of te hoge inflatieverwachtingen van ca. 3% terwijl 2% gewenst is.

– Een onderwerp waarover spreker zeker nog een keer wil doorpraten is de inzet van de vakbeweging op een kortere werkweek zelfs 32 uur per week. Dit is ingewikkeld in een zeer krappe arbeidsmarkt. Het lijkt hem leuk dit onderwerp nader te bespreken tijdens de arbeidsmarktmiddag op 19 november a.s. in het SER-gebouw, georganiseerd door SER, CPB en DNB.

De *voorzitter* sluit zich graag bij deze laatste uitnodiging aan.

De heer *Hasekamp* gaat in op de vraag over het risicobeeld van het CPB. Inderdaad is Nederland zeer afhankelijk van de internationale omgeving.

Dat begint al bij de ontwikkeling van de wereldhandel. In de afgelopen tijd was sprake van herstel, na een periode van stagnatie. Hier is sprake van forse risico's. Deels in samenhang met internationale conflicten (Oekraïne, Midden-Oosten) maar ook met geopolitieke spanningen en handelsoorlogen. Los van de komende presidentsverkiezingen in de VS wordt geopolitiek een steeds belangrijker factor in handelsrelaties.

In Duitsland heeft de auto-industrie het op dit moment zeer moeilijk. In het verleden werd Nederland verkouden als Duitsland niest. De afhankelijkheid van Duitsland is in de afgelopen jaren verminderd. Voor de auto-industrie is Nederland niet zo verbonden met Duitsland, al zijn er ook Nederlandse toeleveranciers. In verhouding tot ons totale industriële exportpakket is dat relatief beperkt.

Wel is Nederland steeds afhankelijker geworden van een aantal andere Europese landen. De heer *Sleijpen* noemde hier Frankrijk als land waar problemen zijn met de budgettaire consolidatie, maar hetzelfde zou gezegd kunnen worden over Italië en België. Deze landen hebben al vóór corona maar ook tijdens corona teveel geld uitgegeven en op een gegeven moment zal een correctie moeten plaatsvinden. Dat heeft uiteraard effecten op de vraag, inclusief de vraag naar Nederlandse producten, waaraan negatieve risico's voor onze economie zijn verbonden.

Een opwaarts 'risico' is dat de reële loonstijging van de afgelopen jaren zich nog niet sterk vertaalt in een hogere consumptie. Veel huishoudens zetten het geld vooral op de bank. Ook in de huizenmarkt ontstaat druk wegens loonstijgingen en krapte. Wanneer mensen wat minder zouden gaan sparen, leidt dat tot hogere consumptie, wat de economie een zetje in de goede richting zou geven.

De heer *Van der Meulen* vraagt de heer *Hasekamp* of in de armoedecijfers (sheet 8) ook de 'bijna-armoede' cijfers zijn meegenomen. Hij denkt aan bijvoorbeeld de groep 19-20-jarigen en het WMJL verdienen, die hetzelfde werk doen als hun wat oudere collega's en van hun veel lagere loon niet in de kosten van eigen levensonderhoud kunnen voldoen. Hij denkt ook aan de werkende armen.

Nog een kanttekening, steeds meer mensen kunnen de zorgpremie niet meer betalen, terwijl deze de komende jaren stijgt ondanks de voorziene vermindering van het eigen risico in 2027.

De heer *Hasekamp* antwoordt dat deze groepen niet zijn meegenomen. Het armoedecijfer is gebaseerd op een definitie van de armoedegrens die door het SVP samen met het NIBUD is ontwikkeld. In opvolging van het advies van de commissie sociaal minimum wordt overigens gezocht naar een nieuwe definitie van armoede. Bij de

huidige definitie is gekeken naar een gemiddeld huishouden. In de nieuwe definitie wordt preciezer gekeken naar bijvoorbeeld de variatie in woonlasten. Zodra die nieuwe definitie gereed is, zal CPB die voor zijn ramingen gebruiken.

Spreker sluit zich bij de heer Van der Meulen aan dat er veel meer te zeggen is over bestaanszekerheid en armoede. Deels spelen de problemen in de groep net boven de armoedegrens. Maar ook is belangrijk hoe ver mensen onder de armoedegrens verkeren. Vraag is of alleen beleidsmatig moet worden gestuurd op het aantal mensen dat net onder de armoedegrens valt en niet op de mensen die er verder onder zitten. Overigens ziet spreker dit als winst ten opzichte van de eerdere sturing op alleen de koopkrachtcijfers, waarbij niet werd bekeken of mensen rond konden komen. CPB gaat kijken naar de vaste lasten van de groep net boven de armoedegrens en de lagere middeninkomens. Welke mogelijkheden hebben mensen om hun uitgavenpatroon aan te passen bij tegenvallers? Dit is juist de groep die in de knel komt c.q. kan komen, die niet is meegenomen in de armoedecijfers.

De heer *Van der Meulen* merkt nog op dat we ook moeten kijken bij welke groepen de gestegen welvaart terecht is gekomen.

4.3 Afronding bespreking agendapunt 4

De *voorzitter* constateert dat er geen verdere vragen en opmerkingen leven en rondt de bespreking af.

Nogmaals dankt hij de heer Hasekamp voor zijn presentatie en het daarna gevoerde gesprek. Voor het werk binnen de polder is de meerwaarde hiervan duidelijk.

5. Vaststelling Verordening op de bedrijfscommissies 2024 (ontwerp-verordening R/3087)

De *voorzitter* meldt dat het dagelijks bestuur in zijn vergadering van april jl. heeft besloten om de huidige twee door de SER ingestelde bedrijfscommissies op te heffen en één nieuwe bedrijfscommissie daarvoor in de plaats te stellen. Naar aanleiding hiervan is de regelgeving rond de bedrijfscommissie opnieuw tegen het licht gehouden en heeft het db SER besloten dat de Verordening op de bedrijfscommissie moet worden geactualiseerd. Bijgaande verordening die ter vaststelling wordt voorgelegd strekt hiertoe.

Spreker constateert dat de Raad de voorliggende verordening vaststelt.

6. Rondvraag en sluiting

Rondvraag

Mevrouw *Van de Ven* merkt op dat de Raad vandaag een advies heeft vastgesteld met als hoofdtitel *Werken aan veranderkracht*. Bekend is dat het belangrijk is dat werkenden mee kunnen gaan in hun werk. Daarvoor hebben zij vitaliteit, vakmanschap en verandervermogen nodig.

Enkele jaren geleden is zij benaderd door (toen) een student van de hogeschool voor de kunsten, Maurice van Dinther. Hij studeerde af op het onderwerp *Waardevolle flauwekul*, omdat moeilijke onderwerpen vooral op een grappige manier besproken moesten kunnen worden. Zijn afstudeerproject is een vouwblaadje met 10 vragen over onder andere veranderkracht. Zij stelt dit product graag aan de raadsleden beschikbaar, zodat zij het onderwerp op een ontspannen manier met elkaar kunnen bespreken.

De *voorzitter* dankt mevrouw Van de Ven voor deze attentie.

Hij verzoekt de leden om zich alvast voor te bereiden op een korte vitaliteitsoefening onder leiding van mevrouw Arends in de volgende vergadering.

Mevrouw *Arends* geeft aan dat het een laagdrempelige oefening zal betreffen en is blij dat de Raad in gesprek gaat over het brede begrip vitaliteit.

Van de rondvraag wordt verder geen gebruik gemaakt.

Volgende raadsvergadering

Vindt plaats op donderdag 17 oktober a.s. om 10.15 uur.

Sluiting

De vergadering wordt om ca. 12.00 uur beëindigd.

Aansluitend vindt een werklunch plaats met een presentatie van de heer Koopmans over de ontwikkelingen bij en prioriteiten van LTO-Nederland.

1-10-2024/pd